

Antea Tokić

preddiplomski studij povijesti

preddiplomski studij ruskoga jezika i književnosti

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Žena na militariziranoj Vojnoj krajini¹

Sažetak

Nakon militarizacije Vojne krajine krajiški je vojnik preopterećen vojnom službom i drugim obvezama prema državi. Time glavna proizvodna snaga u kućanstvu postaje žena, no ne dobiva sva prava koja uživaju muškarci. Težak život te potreba preuzimanja i muških i ženskih poslova rezultirali su slabim zdravljem žena i njihovom visokom smrtnošću. Ovaj rad prati njihov životni put te istražuje uloge koje su imale u društvu: učenice, radnice ili udovice, zaručnice i supruge te članice zadruga. Naše znanje o svakoj od tih uloga uvjetovano je zanimanjima države i suvremenika za njih, koja nisu bila jednaka za svaku od uloga.

Ključne riječi

Vojna krajina, ženska povijest, obrazovanje, brak, zadruga, udovištvo, rad

1. Uvod

Već početkom 18. stoljeća prestaje opasnost od osmanskih napada i Vojna krajina gubi svoju prvotnu svrhu. Kako bi se ona ipak zadržala, i to u svojoj veličini, vlasti su joj trebale naći novu primarnu svrhu, a ona je bila više no očigledna: krajišnici bi ratovali za habsburške interese i izvan Monarhije, a kako bi to bilo moguće, trebalo je Vojnu krajinu potpuno reformirati.² Za razliku od stare podjele na kapetanije, uspostavljeno je 11 narodnih krajiških pješačkih pukovnija. Krajiška vojska, koja se nekoć po potrebi sazivala i raspuštala, u tome razdoblju postaje redovnom i profesionalnom. Svaki odrastao i

¹ Rad je nastao u sklopu seminara iz kolegija *Hrvatska povijest ranoga novog vijeka* pod vodstvom dr. sc. Nataše Štefanec ak. god. 2019-2020.

² Željko Holjevac i Nenad Moaćanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku* (Zagreb: Leykam International, 2007), 29-30.

sposoban muškarac između 16 i 60 godina bio je dužan ispuniti vojnu obvezu – oslobođen je mogao biti jedino ako je izbrisan iz evidencije zbog invaliditeta ili kakvog drugog razloga. Nakon vojnoga pohoda krajišnik bi bio pušten svomu domu uz dužnost vraćanja u službu ako ga se pozove. No njegova obveza nije prestala odlaskom u vojsku: morao je davati državnu i općinsku tlaku, biti u kordonskoj službi, odazivati se javnim radovima, a uza sve to baviti se proizvodnjom, tj. poljodjelskim poslovima. Zbog preopterećenosti muškaraca poslovima za državu poljoprivredom su se morali baviti oni koji nisu vršili vojnu službu, a to su djeca, starci i najviše žene.³ Povijest žena dugo je vremena bila zanemarivana te tek u novije doba postaje predmetom povijesnih istraživanja, i to najprije „ubacivanjem“ značajnih žena u povijest, zatim istraživanjem ženskih doprinosa i poviješću ugnjetavanja žena. Međutim Gerda Lerner, jedna od utemeljitelja ženske povijesti, smatra da se takvim proučavanjima žene prikazuju pasivnima ili, u najboljem slučaju, kao da samo reagiraju na pritisak muškaraca ili patrijarhalnog društva. Prava povijest žena njihov je svakodnevni život u „svijetu definiranom muškarcima“.⁴ U ovome ću se radu voditi tim principom i pokušati istražiti što je žena na Vojnoj krajini mogla biti. U patrijarhalnom svijetu Krajine, kojemu je nametnut život podčinjen vojsci, ratovima i nasilju, žene zauzimaju ambivalentan položaj: kao glavna radna snaga u kućanstvima, no još uvijek nejednake muškarcima. Fokusirajući se na drugu polovicu osamnaestog i prvu polovicu devetnaestog stoljeća, ovaj rad donosi pregled najzastupljenijih ženskih uloga te tako nastoji osvijetliti njihov položaj, životni put i svakodnevnicu nakon militarizacije. Nerazmjerna veličina poglavlja uvjetovana je dostupnošću izvora i literature – o vojnokrajiškom životu najviše se može doznati iz opaski suvremenika te zakonskih propisa, ali i iz književnih djela koja su nastala u njegovim uvjetima i koja govore o tim uvjetima; time je naša spoznaja o pojedinim životnim fazama uvjetovana zanimanjem države ili pojedinaca za njih.

2. Učenica

Na Slavonskoj se krajini već 1755. vojni komuniteti potiču na osnivanje njemačkih škola „da se mladež obojega spola poučava po posebnom učitelju u kršćanskom nauku i ćudoređu, u čitanju i pisanju, u ‘ilirskom’ i njemačkom jeziku“.⁵ Godine 1774. carica Marija Terezija u duhu prosvijećenog apsolutizma uvodi u sve svoje zemlje Opći školski red, koji je važio i na Vojnoj krajini. Prema njemu treba se uspostaviti osnovna, tj. trivijalna (njemačka) škola u svakom mjestu sa župnom crkvom. U tim se školama čak trebalo poučavati „vjerouci, biblijskoj povijesti, čitanju, njemačkom pismu, računanju do troj-

³ Isto, 45-47.

⁴ Gerda Lerner, „Placing Women in History: Definitions and Challenges,“ *Feminist Studies* 3/1-2 (1975): 5-6.

⁵ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. 1, *Od najstarijih vremena do godine 1780.* (Zagreb: Nakl. Kr. Hrv-Slav-Dalm. vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1907), 412.

nog pravila, nauci o poštenju, te o gospodarstvu“.⁶ Naredeno je i osnivanje glavne škole u svakom okružju, koja bi đacima ponudila puno šire znanje te ih podučavala, između ostaloga, latinskom i povijesti; također je određeno osnivanje „normalnih“ škola u sjedištu svake školske komisije, u kojima se predavalo prošireno gradivo glavnih škola. Opći školski red također preporuča osnivanje zasebnih, djevojačkih škola. Njihov program morao je sadržavati obuku u ženskome ručnom radu, a preporuka je bila da u tim školama općenito većinom podučavaju učiteljice radije no učitelji.⁷ Antun Cuvaj donosi dva izvještaja o stanju obrazovanja djevojaka u Varaždinskom generalatu: prvi iz 1774, u kojem stoji sljedeće: „Sva ženska obuka sastoji se u molitvama, a za nuždu samo se nađe djevojka, koja umije da čita molitvenik...“; drugi iz 1775. izrijeком navodi: „Djevojke su uzrasle u najvećoj gluposti, jedva da su kadre da za svoje muževe obavljaju najnužnije šivaće poslove“.⁸ Ipak, tek u 19. stoljeću na krajiškom prostoru škole počinju pohađati i djevojke, i to u tzv. narodnim ili početnim školama, koje su osnovale školske zaklade samih sela. To je odraz promjene odnosa prema školstvu, jer do tada se u škole šalju samo darovita muška djeca. Od 1816. djevojke u dobi od 13 do 15 godina dužne su, kao i njihovi muški vršnjaci, pohađati dvije godine opetovne obuke koja se održavala nedjeljom.⁹

Car Franjo I. na svojem putovanju 1818. prošao je i zapadnim dijelovima Vojne krajine te, potanko opisujući zatečeno stanje, mnogo govori i o stanju školstva, doduše samo u većim gradovima. Tako za Senj zapisuje da se u gradu nalazi „prizemno jedan gimnazijski razred, vrlo uzak. Dva svećenika podučavaju ovdje u gradu gimnazijsku građu. Jedan razred ima 17 učenika, a drugi 37. U prvom katu je u jednoj prostoriji realna gimnazija u kojoj jedan učitelj predaje sve predmete. Tu je prilično mnogo učenika. U maloj sobici je pomorska škola s jednim učiteljem i dva učenika i gotovo bez ikakvih pomoćnih učila. Na drugom katu je osnovna škola u tri sobe. U početnom razredu su 47, u drugom 22, a u trećem 23 učenika.“¹⁰ Za razliku od toga o ženskoj obrazbi piše: „Nešto podalje od ureda je ženska učionica u prvom katu kuće, u velikoj prostoriji, gdje 43 djevojčice podučava učiteljica Anna Hausmann“¹¹,

⁶ Isto, 335.

⁷ Isto, 335-336. Trivijalke, kao osnovni stupanj obrazovanja, bile su otvorene i dječacima i djevojčicama. Njih je od 1762. bilo 12 u Brodskoj, 17 u Gradiškoj, a 21 u Petrovaradinskoj pukovniji. Isto, 413.

⁸ On s time u vezu dovodi početak posvećivanja „nužne pažnje“ obuci u ženskom ručnom radu. Isto, 435.

⁹ Ivan Martinović, *Povijesne crtice o školstvu brodske pukovnije i brodskog okruga* (Zagreb: s. n, 1912) i Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske* (Zagreb: Globus, 1985), oboje citirano prema Ivančica Marković, „Razvoj pučkih škola u Slavonskoj vojnoj krajini tijekom 18. i 19. stoljeća,“ *Scrinia Slavonica* 11/1 (2011): 88-89.

¹⁰ Ljudevit Krmpotić, ur. i prev, *Car Franjo I. u Hrvatskoj 1818*, sv. 1-2 (Hannover, Čakovec: Hrvatski zapisnik, 2002), 63-64.

¹¹ Zanimljivo je što je ona jedina žena koja se imenom navodi u cijelom putopisu po Vojnoj krajini.

koju plaća državna granična blagajna. (...) Knjige i radovi koje sam vidio su vrlo dobri. (...) Djevojčice dobro izgledaju. (...) Vjeronauk predaje također ona. Moja supruga je ispitivala djevojčice, ali nisu znale odgovoriti.¹² Spolnu zastupljenost u osnovnoj školi nemoguće je saznati, no indikativna je razlika između 43 učenica djevojačke škole i 56 učenika koji uz naveden broj gimnazijalaca nastavljaju svoje školovanje. Djevojačke škole Franjo I. spominje još u Ogulinu, Karlovcu i Petrinji. Za ogulinsku tako piše: „Tu je djevojačka škola u velikoj prostoriji s doličnim klupama: djevojčice uče čitati i pisati, njemački i hrvatski, računati i vjeronauk kao i ručni rad i domaćinstvo. Učiteljica je plaćena od države, a ujedno je supruga vođe glazbenog zbora. Radovi, koje sam vidio bili su zadovoljavajući a neki i zgodni.“¹³ Za dječačku školu te pukovnije car pak navodi kako se nalazi u dvjema prostorijama i karakterizira je kao „pučku školu s tri razreda“.¹⁴ Zanimljivo je primijetiti kako se djevojčice izučavaju u istim predmetima kao dječaci uz dodatak ručnog rada kao fundamentalno ženske vještine, pri tome vrlo važne. Karlovac, kao velik i važan grad, također je imao posebnu školu za djevojke. Dok je u franjevačkom samostanu bilo „pet gimnazijalnih razreda kao i tri pučkoškolska“¹⁵, djevojke su pohađale školu u „privatnoj kući i na prvom katu u dvije lijepe sobe, novo opremljene i s dobrim klupama“. Djevojačka škola „ima više od 60 djevojčica, koje sve vrlo dobro izgledaju. Dobivaju duhovni odgoj od ravnatelja gimnazije, a od jedne učiteljice, odgojene u Hernalu, te njene pomoćnice, predavanja iz hrvatskog i njemačkog jezika kao i čitanja i pisanja, računanja i ručnih radova. Zadaće koje sam vidio bile su zadovoljavajuće, a ručni radovi vrlo lijepi. Učiteljica izgleda uredno; zavod je državni. Učiteljica predaje vrlo dobro.“¹⁶ Opet, broj djevojaka koje se školuju manji je od broja mladića, no nije zanemariv. Standard prostora i učiteljā pokazuje kako se školovanje ženske djece u čvrstoj patrijarhalnoj sredini držalo na određenoj, ne niskoj razini, što dokazuje i jednak obrazovni program. Nadalje ta teza potvrđuje se i na primjeru karlovačke pravoslavne škole, u kojoj je „30 djece između kojih je jedna djevojka, a koja uče ilirski i njemački, čitati i pisati“¹⁷. Iako je zastupljenost djevojaka u njoj izrazito i nerazmjerno niska, toj jednoj učenici omogućeno je usvajanje istog znanja kao i dječacima, uostalom, kao i u svim osnovnim školama. Razlika u broju učenika zapaža se i u Petrinji. Tu je „škola u dugačkoj prizemnici s tri razreda osnovne škole u tri dobre prostorije s klupama. Između ovih je slična prostorija djevojačke škole. (...) Ima i drugih učitelja, a u djevojačkoj školi i jedan pomoćni; poučavaju više od 200 dječaka i više od 40 djevojčica u hrvatskom i njemačkom; u osnovnim se školama uče čitati, pisati i računati. Zadaće dječaka koje sam vidio bile su lijepe, one djevojčica manje. Jedna učiteljica podučava djevojčice u ručnom radu.“¹⁸

¹² Krmpotić, *Car Franjo I.*, 64-67.

¹³ Isto, 509.

¹⁴ Isto, 513.

¹⁵ Isto, 539.

¹⁶ Isto, 537.

¹⁷ Isto, 546-547.

¹⁸ Isto, 579.

Zasebno žensko odjeljenje Franjo I. spominje još samo u Glini kada piše: „U njoj je pučka škola s tri razreda. Najviši razred je prizemno u velikoj prostoriji s klupama, a dva ostala su zajedno u jednoj prostoriji, samo što su klupe u sredini razdvojene, a time i razredi. Zatim je na drugom katu u jednoj sobi djevojačka soba, odijeljena od dječачke samo s jednim vratima, pa buku mogu slušati naizmjenično.“¹⁹ U ostalih nekoliko mjesta u kojima se opisuju škole ne specificira se spol njihovih polaznika. Tako se za Otočac navodi: „U (sic!) prvom katu, u jednoj velikoj sobi je prvi i drugi razred u kojima je oko 70 dječака, a u drugom katu je treći razred s 34 učenika.“²⁰ U Gospiću je pak na prvom katu „učionica s dvije velike prostorije za tri razreda. U jednom ima 277 (sic!), a u drugom nešto oko 30 učenika; uče računati, crtati, čitati i pisati hrvatski i njemački“²¹, dok je u Kostajnici „prizemno škola u dvije sobe, dolično namještena u dva razreda, ali u jednoj sobi je sve preusko, jer ima više od stotinu djece, koja dobro izgledaju“.²² Iz svih tih podataka nameću se dva temeljna zaključka. Prvo, djevojke su na Vojnoj krajini školovane u znatno manjoj mjeri od dječака²³ – njihovo obrazovanje nije se smatralo jednako važnim; a drugo, barem na osnovnoj razini (onoj na kojoj je ostajala većina stanovništva), školovane su zajedno s dječacima, u čemu se ogleda stav da su djevojčice jednake po sposobnostima usvajanja gradiva. Međutim pitanje jednake integracije u miješanim školama ostaje otvoreno: za neka mjesta krajem 18. stoljeća Cuvaj piše da, kako djevojačkih škola nije bilo, „morale su djevojčice pohađati škole zajednički s dječacima, no imale su od dječака odijeljeno sjedjeti (sic!)“.²⁴

3. Zaručnica i supruga

Dok je prije militarizacije Vojne krajine dob udaje djevojaka uglavnom prelazila dvadeset godina (za mladiće dvadeset i četiri), nakon militarizacije vojne vlasti trse se uobičajiti što ranije sklapanje braka, u čemu su bile prilično uspješne.²⁵ Krajiške djevojke u vojnim komunitetima udavale su se dosta kasnije, s dvadeset i sedam ili dvadeset i osam godina, što je brinulo vojne vlasti. Za usporedbu, u Banskoj Hrvatskoj većinska je dob udaje bila u rasponu od

¹⁹ Isto, 556.

²⁰ Isto, 80.

²¹ Isto, 87.

²² Isto, 569.

²³ Tako primjerice škola u lipovljanskoj župi 1770. ima 75 učenika – i ni jednu učenicu. Cuvaj, *Grada za povijest školstva I*, 420.

²⁴ Isto, 433.

²⁵ Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska = La Croatie militaire: krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*, sv. 1 (Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1988), 25. Kaser pak piše da je „rana ženidba i udadba bila i ostala pravilo, jer osnivanje neovisne ekonomske jedinice (domaćinstva) nije bilo predviđeno“. Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, sv. 2, *Povojačeno društvo: (1754.-1881.)* (Zagreb: Naprijed, 1997), 53. Računica vlasti bila je jednostavna: raniji brakovi znače više djece, ergo više vojnika i radne snage.

trinaeste do šesnaeste godine. Kako se u ratnim vremenima većina mladih krajišnika nalazila na raznoraznim ratištima, djevojke su samo u mirnim razdobljima mogle pronaći muža. Također, odabrani mladić počesto je mogao biti mobiliziran prije vjenčanja, a djevojci ili roditeljima bilo je draže čekati odabranika nego se odlučiti za drugoga.²⁶ Za samo vjenčanje bilo je potrebno predočiti župnikovu potvrdu o mladenkinu i ženikovu poznavanju vjere, a brak se sklapao u nevjestinoj župi. Bilo je potrebno priložiti i krsni list ili izvod iz matice krštenih kako bi bila potvrđena punoljetnost obiju stranaka. Do dvadeset i četvrte godine za vjenčanje je i mladiću i djevojci bila potrebna privola roditelja ili staratelja.²⁷ Nevjesta sa sobom donosi miraz, i to samo pokretnu imovinu, jer se „uvijek pretpostavlja da će ženu zbrinuti muž [naglašeno u izvorniku]“.²⁸ Osnovni krajiški zakon iz 1807. propisuje: „Kćeri koje se udaju iz svoje krajiške kućne zadruge u drugu, ne dobivaju otpornine nego samo u zemlji uobičajenu opremu i trošak svadbeni. Da se ovaj umanji, ne smiju svadbe trajati više od jednog dana“ (čl. 90).²⁹ Opremu je (posteljenu, odjeću i sl.) nevjesta dobivala od zadruge kao jedinstvenog entiteta. Udajom djevojka prelazi iz svoje kućne zadruge u muževu i postaje njezinim članom, te time gubi sva prava u svojoj prvotnoj zadruzi.³⁰ Kako su žene bile vrlo potrebna, neophodna radna snaga, mladenka se obično otkupljivala iz matične zadruge kako bi time zadruga primila odgovarajuću zadovoljštinu. Vlasti su pokušale zatrti taj običaj, no on se samo preobličio u davanje i očekivanje skupih darova prilikom udaje djevojke.³¹

Kućna zadruga bila je patrilinearna i patrivirilokalna jedinica, što znači da se žena uvijek useljavala u kuću muževe obitelji koju je činila muška loza.³² Dok djevojke nisu imale osobito mnogo posla (što znači i da nisu imale ni osobitih prava), pogotovo u Slavoniji, te dok su imale mnogo slobodnog vremena, mladim su snahama davani vrlo teški i neugodni poslovi, što je posebno zanimljivo. Primjerice, njihov zadatak bio je izuvanje opanaka muškarcima i gostima te pranje njihovih nogu.³³ Uloga žena u poljoprivredi i trgovini bila je veća no u drugim krajevima zbog vojnih obaveza njihovih muževa. Zato su upravo one bile većinski prodavači, ali i posjetitelji sajмова.³⁴ Tako u karlovačkom komunitetu postoje „dugi nizovi daščara, u kojima se trguje; žene koje prodaju

²⁶ Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, sv. 2 (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997), 159.

²⁷ Isto, 165; 167-168.

²⁸ Ognjeslav Utješenić Ostrožinski, *Kućne zadruge; Vojna krajina* (Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1988), 31.

²⁹ Dragutin Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, sv. 1, (do 1881) (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1989), 277.

³⁰ Isto, 85; 102.

³¹ Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 25.

³² Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, 131-132. Patrilinearitet u kasnijim razdobljima biva ublažen.

³³ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, 101.

³⁴ Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, 161.

kruh, imaju za to povlastice – što spriječava (sic!) održavanje propisa.³⁵ Žena se u slučaju poništenja braka, razvoda ili smrti supruga smjela nanovo udati nakon tri mjeseca, no ako je bila noseća, nije se smjela ponovno udati do poroda, a ako se na trudnoću samo sumnjalo, minimalni rok za novo vjenčanje bio je šest mjeseci. Rastavljena žena mogla je dobiti suprugovu alimentaciju, koju su određivale duhovne vlasti. Djeca su nakon rastave, ako između stranaka nije postignut nikakav dogovor, uobičajeno dodjeljivana majci ako su dječaci imali manje od četiri, odnosno djevojčice manje od sedam godina, a otac je bio dužan financijski osigurati njihov odgoj. Majka je snosila troškove jedino ako je otac bio presiromašan.³⁶

4. Članica zadruge

Kućnu je zadrugu zbog njezina dugog vijeka trajanja, različitih prostora na kojima se razvijala i na kojima je postojala te mnogih njezinih oblika vrlo teško definirati. Preuzet ću opis Dragutina Pavličevića koji sažeto objašnjava što je kućna zadruga i na koji način funkcionira. Ona je, kako Pavličević piše, „oduvijek bila životna, radna, proizvodna, potrošačka, vlasnička zajednica više ljudi raznih naraštaja, i to uglavnom rođaka koji žive na jednoj potkućnici, u istoj kući i uz jedno ognjište u zajedničkom gospodarstvu i pod upravom savjeta zadruge, koji čine svi odrasli članovi koji biraju kućedomaćina – starijšinu kao upravitelja zajednice prema unutra i predstavnika prema vani.“³⁷ Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, koji polovicom 19. stoljeća piše o kućnim zadrugama, donosi informaciju da u kućnoj zadrugi i ženska djeca do svoje udaje imaju „prava kućnih zadrugara te pravo na njegu i odgoj“. Na polju žene rade zajedno s muškarcima, a djevojčice čuvaju stoku. Isključivo je ženski posao proizvodnja tekstila – članice zadruge dužne su praviti rublje³⁸ za sebe i pojedine članove svoje obitelji, te je upravo ženskim šivanjem stečen zasebni imetak svakog bračnog para.³⁹ Utješenović spominje kako u zadrugama pojedinih krajeva⁴⁰ postoji običaj smjenjivanja „reduša“ svakih osam dana. Zadaća reduše, one koja je na redu, jest brinuti se o peradi, mužnji krava i sličnim

³⁵ Krmpotić, *Car Franjo I.*, 543.

³⁶ Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, 170; 174.

³⁷ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, 83.

³⁸ Utješenović Ostrožinski, *Kućne zadruge*, 29-30. Svaki bračni par, tj. žena posjeduje vlastitu gredicu u kojoj uzgaja lan i konoplju za proizvodnju odjeće svoje uže obitelji. Isto, 30. Da se žene zasebno brinu za lan, spominje se i u Matija Piller i Ljudevit Mitterpacher, *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782. god.*, s latinskog preveo i priredio Stjepan Sršan (Osijek, Požega: Povijesni arhiv, Matica hrvatska, 1995), 143. Zanimljivo je što su ta dvojica opisala i jedan slučaj muškog bavljenja proizvodnjom odjeće: „Sa stokom su došla dva mladića. (...) Kad su pristupili bliže, (...) vidjeli smo da pletu.“ Isto, 99.

³⁹ Utješenović Ostrožinski, *Kućne zadruge*, 30.

⁴⁰ Reduše se spominju, kako mi se čini, samo u slavonskim zadrugama: spominje ih Matija Antun Reljković u *Satiru*, Josip Kozarac u *Proletarcima*, kao i Tadijanović. Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, 88; 92; 96.

poslovima s domaćim životinjama, o pečenju kruha i ostalim kuhinjskim poslovima. Iz rotacije reduša izuzete su samo nove nevjeste prvu godinu i starije žene.⁴¹ Zadaće žena u zadrugi su dakle ekvivalentne onima žena u drugim oblicima obitelji u hrvatskim krajevima i šire. Posebnosti njihova položaja, kao i dodatni poslovi kojima su se morale posvetiti, proizlaze iz specifikuma kućne zadruge.

Iako je u zadrugama ranije postojala stroga podjela muških i ženskih poslova, prilike u Vojnoj krajini narušavaju to načelo. Vlasti su naime težile najveći mogući broj muškaraca koristiti u vojnoj službi, zbog čega su žene morale preuzimati i muške poslove. Takva preopterećenost iznimno je negativno utjecala na žene – osjećajnost je potiskivana (vidljivo u malom broju ženskih lirskih pjesama na „Gornjoj krajini“, osobito među „Srbima“), te su one krajem 18. stoljeća vrlo vjerojatno umirale prije muškaraca. Prema popisima stanovništva 1802. i 1811. u šest prekosavskih regimenti ukupan broj muškaraca čak je nešto veći od broja žena!⁴² Zbog velikog broja muškaraca na ratištima bilo bi očekivati da će broj žena biti veći. Činjenica da je on jednak, čak i nešto manji, govori o težini života žena, pa tako visoka smrtnost nije slučajna. Zapisi Balthazara Hacqueta s kraja 18. stoljeća spominju kako Ličanke same obavljaju sve poljoprivredne poslove, uključujući oranje. Početkom 19. stoljeća austrijski časnik J. A. Demian potvrđuje njegov navod, pišući da žene Prekosavske krajine obavljaju i sve ženske i sve muške, teške poslove.⁴³ Car Franjo I. za stanovnike Otočca zapisuje da si žene odjeću „prave same, jer su vrlo marljive, ali muškarce je teško natjerati na rad na polju, iako bi to bilo za njihovo dobro.“⁴⁴ Matija Piller i Ljudevit Mitterpacher 1782. zapisuju sljedeće: „Mislimo da nigdje nisu žene marljivije nego u Slavoniji. Jer osim toga što ih muževi zovu da im pomažu u poljskim poslovima i što upravljaju kućom i porodicom, one skrbe i za svu vunenu i lanenu odjeću. (...) Žene rijetko izađu na ulicu bez preslice o boku (...)“⁴⁵, te: „Nema sumnje da su kod njih žene zaposlene gotovo preko svoje snage.“⁴⁶ Zanimljiva je činjenica kako su upravo žene (uz, naravno, neradnike, pijance, rasipnike i sl.) optuživane za izazivanje nesloge u inače harmoničnoj zadrugi – Pavličević ocem te teorije smatra Matiju Antuna Reljkovića. Žene su po tom mišljenju sklone više davati svojoj, zasebnoj obitelji, na položaju reduša mogu ukrasti nešto hrane, a posjeduju i vlastito, privatno bogatstvo u vidu miraza. Time unose nered i svađe u obitelj, često bivajući uzrokom diobe. Jednak sentiment dijeli Reljkovićev suvremenik, također Slavonac, Vid Došen. Kasniji njihov kolega Josip Kosor u svome romanu *Rasap* kao razlog propadanja nekada bogate zadruge iznosi i svađu žena i njihovo gledanje interesa samo svoje obitelji. Svađa jetrva kao uzrok diobe i posljedične propasti motiv je i narodne pjesme *Jakšići kušaju ljube*.⁴⁷ O

⁴¹ Utješenović Ostrožinski, *Kućne zadruge*, 31.

⁴² Roksanđić, *Vojna Hrvatska*, 25; Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, 176.

⁴³ Roksanđić, *Vojna Hrvatska*, 25.

⁴⁴ Krmptić, *Car Franjo I.*, 81.

⁴⁵ Piller i Mitterpacher, *Putovanje po Požeškoj županiji*, 147.

⁴⁶ Isto, 149.

⁴⁷ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, 88; 90; 92-93; 97.

„odlučujućem utjecaju žena na diobu“ sa starim piscima slažu se Karl Bernhard Freiherr von Hietzinger i Rudolf Bićanić, no iz drugih razloga. Upravo su žene najviše radile u kući i na polju (preuzimajući i muške poslove), tkale i prele. Zbog teškog i napornog života bile su sklone prve narušiti taj *status quo*, u kojem su upravo one bile najviše opterećene poslovima.⁴⁸

Krajiški osnovni zakon iz 1807. nastao je na temelju običajnog prava raširenog na prostoru Vojne krajine te je kodificirao i zadružni život⁴⁹ – kao takav vrijedan je dokument za njegovo proučavanje. Uloga žena u funkcioniranju zadruga spominje se u nekoliko članaka. Čl. 57. glasi: „Budući da je potrebno u zadruzi (kući) održavati red i mir, najstariji sposoban čovjek preuzet će kao starješina nadzor nad članovima i vođenje gospodarstva. Njemu pomaže njegova žena, ili ako ona nije za taj posao sposobna, najstarija sposobna žena u kući koja će nadgledati ženski dio članstva i voditi unutrašnje gospodarstvo (domaćinstvo).“ Čl. 58. navodi: „Starješina i kućedomaćica trebaju paziti na vjeru, moral, dobar red, marljivost i slogu u zadruzi, izdavati određene naloge i brinuti se za potrebe kuće. Zbog toga je svaki zadrugar dužan da ih sluša i uvažava jer u protivnom će biti kažnjen.“⁵⁰ Iako su patrijarhalne vrijednosti, kao i u ostatku tadašnjega svijeta, bile neupitne, u pravnom pogledu ženama je dana određena važnost. One su potpadale pod vrhovnu vlast starješine, međutim ne kao žene posebno, već kao i ostali članovi zadruge. Kućedomaćica je gotovo bila rame uz rame po važnosti svome mužu,⁵¹ starješini: iziskivala je poštovanje i poslušnost te je dijelila mnoge zadaće patrijarha.⁵² Ona dodjeljuje poslove zadrugarkama, iz njihovih redova uzima sebi pomoćnice za poslove vezane uz pripravu hrane, mužnju mlijeka i sl. Također se mora starati za djecu, bilo onu premladu za poslove, bilo veću djecu koja kao pastiri pridonose zadruzi. Ipak, hranu za jela koja sprema, svakoga dana dogovorena sa starješinom, daje joj on.⁵³

⁴⁸ Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 36.

⁴⁹ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, 274. Tim su zakonom odnosi u zadruzi „usklađeni s potrebama hijerarhiziranog krajiškog uređenja“. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 34. Kaser smatra da zakon nije odražavao „običajnopravno uvriježenu formu, nego instituciju koja je miješanjem vojnih oblasti već bila višestruko transformirana“. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik 2*, 131.

⁵⁰ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, 274.

⁵¹ Nije svugdje gospodarica kuće bila supruga starješine – u nekim je krajevima kućedomaćica najstarija žena, udovica ili koja druga marna i štedljiva žena. Također ako ne postoji odgovarajuća muška osoba, žena u nekim zadrugama može postati starješinom. Isto, 84.

⁵² „Starješina ima dužnost mladima naređivati obavljanje kućnih ili poljskih poslova, ustvrditi što se ima raditi u polju, livadi, vinogradu i voćnjaku; rasporediti što se od ljetine mora spremati za trošenje, a što prevesti kupcu, čuvati ono što tko donese u zajednicu i pristojno opet uzeti kada ustreba, namiriti dugove ako su u nuždi napravljeni, na vrijeme dati ono što duguju kralju, vlastelinu i vojsci, pribaviti ukućanima hranu i vunu za odjeću. (...) Opominjati lijene, često zalaziti među one koji rade; kažnjavati one koji pogriješe i na kraju paziti kako da se u čemu ne pogriješi.“ Piller i Mitterpacher, *Putovanje po Požeškoj županiji*, 143.

⁵³ Isto; Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, 25.

Svi zadrugari imali su „jednako pravo na zajedničku imovinu, iste dužnosti“ (čl. 64). Čl. 73 određuje da svaki zadrugar može posjedovati novac, glavnica i pokućstvo. Pristanak svih punoljetnih zadrugara bio je potreban starješini „prilikom kupovine ili prodaje nekretnina, kod zamjene, davanja u zakup, zaduživanja ili služnosti“ (čl. 68).⁵⁴ Sve to ide u prilog tezi da žene u zadrugama Vojne krajine nisu smatrane inherentno manje vrijednima od muškaraca. Razlika u odnosu prema spolovima je postojala, no žene su prihvaćane kao važan dio obitelji: dijelile su s muškarcima pravo donošenja odluka (između ostalog, i u izboru starješine),⁵⁵ čime im je priznat položaj jednako vrijednoga člana, racionalnog glasača. Krajiški osnovni zakon iz 1850. kodificiran je na temelju onoga iz 1807. te i preko njega možemo doznati mnogo o tradicionalnom položaju žena. One tako polažu prava na nekretnine samo ako u kući više nema muškaraca te je mogu same dalje voditi ili udajom prenijeti na muža koji ima ili preuzima krajišničke dužnosti (čl. 22). Kako bi se zadruge razdijelila, potrebna je suglasnost većine njezinih članova iznad osamnaest godina starosti – uključujući žene (čl. 39. c)⁵⁶, što predstavlja odmak od staroga zakona koji traži „suglasnost svih punoljetnih muških glava“ (čl. 78, lo1)⁵⁷. Uza sve to zadružno društvo Vojne krajine bilo je daleko od egalitarnog: niži položaj žena bio je vidljiv, primjerice, u redu za stolom. Piller i Mitterpacher u svojem putopisu po Požeškoj županiji iz 1782. navode kako se u slavonskim zadrugama, iako svi jedu za istim stolom, jede po osobitom redu: „Prvi za stol sjedaju muškarci. Kad se oni najedu, dolaze žene, a posljednje se jelo donosi djeci.“⁵⁸

5. Udovica

Smrtnost muškaraca na Vojnoj krajini bila je izrazito visoka. Iz popisa stanovništva iz 1802. i 1810. na Prekosavskoj krajini vidljiva je neproporcionalna zastupljenost dječaka – njihov broj povećavao se brže od broja sveukupnog muškog stanovništva, što dokazuje kako je život krajišnika bio vrlo kratak.⁵⁹ Iz toga se daje zaključiti kako je broj udovica među ženama bio značajan. Ipak, podataka o njima ima vrlo malo. Kao članice kućne zadruge dijelile su poslove ostalih žena i spomen udovica upravo kao udovica vezan je uz kontekst njihove zaštite i potrebne im pripomoći. Još Utješenović piše kako su se za rublje udovicâ (također neženjâ i staraca) brinule njihove kćeri, snahe ili netko drugi bliskog roda ili bi im se kupilo platno.⁶⁰ Udovica je, kao ranjiva osoba, bila zaštićena i zakonom. Krajiški osnovni zakon iz 1807. tako propisuje da se prije proglašenja diobe uz osiguranje svih dugova treba osigurati i

⁵⁴ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, 275-276.

⁵⁵ Isto, 84.

⁵⁶ Utješenović Ostrožinski, *Kućne zadruge*, 33-34.

⁵⁷ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, 277.

⁵⁸ Piller i Mitterpacher, *Putovanje po Požeškoj županiji*, 143.

⁵⁹ Rokсандić, *Vojna Hrvatska*, 28.

⁶⁰ Utješenović Ostrožinski, *Kućne zadruge*, 30.

uzdržavanje udovica (čl. 78, 5).⁶¹ To isto prenosi i zakon iz 1850. (čl. 39. d).⁶² Srpski građanski zakonik, koji Utješenović prenosi i kritizira, u trima svojim člancima (523, 524. i 525.)⁶³ bavi se udovicama. Kako se radi o drugoj državi, ne može se sa sigurnošću tvrditi da je isti princip poštovan i u zadrugama Vojne krajine, kako zbog heterogene naravi samih kućnih zadruga tako zbog nemogućnosti sigurnog znanja da su članci napisani po običajnome pravu bez miješanja državne politike.

Udovice cehovskih majstora imale su mogućnost nakon smrti supruga nastaviti voditi obrt. U tom slučaju dužnost ceha bila je dodijeliti udovici iskusnog šegrta znanog po moralnosti. Dužnosti prema cehu morala je nastavljati isplaćivati jednako svome pokojnom mužu. Ako je imala naučnika, morala ga je dati drugome majstoru posljednje tromjesečje kako bi „potpuno izučio obrt i bio oslobođen“ – do tada je morao ostati u radionici. Dužnost cehmeštra bila je pobrinuti se da ona ima sposobnog pomoćnika.⁶⁴ Ako je stanovala u mjestu gdje se nalazila škrinja ceha, udovica majstora bila je dužna plaćati 15 krajcara tromjesečne pristojbe (majstori su bili dužni plaćati 24, a šegrta 12 krajcara). Ako nije živjela ondje, morala je plaćati 30 krajcara pristojbe godišnje (majstori 48, šegrta 24). Zanimljiv je podatak da su se majstorske udovice nakon suprugove smrti često udavale za svoje šegrte. Alexander Buczynski to dovodi u vezu s pravilom da neoženjeni šegrta moraju biti u majstorovu stanu ljeti nakon deset, a zimi nakon devet sati, što je omogućilo majstorima izlaženje po gostionicama, prepuštajući time brigu o svojoj ženi šegrtu.⁶⁵ I dok su žene obrtnika i trgovaca nakon muževe smrti uobičajeno nastavljale voditi suprugov posao, nerijetko se nanovo udajući, časničke udovice i udovice državnih službenika većinom su živjele u velikom siromaštvu.⁶⁶

6. Radnica

U drugoj polovici 18. stoljeća vojne su vlasti osobito poticale proizvodnju svile, smatrajući da njezina proizvodnja ne zahtijeva mnogo vremena ni visoke uloge, a donosi veliki profit ne samo državi već i krajišnicima. Tijekom 1770-ih vlasti šalju krajiške djevojke na obuku u Osijek kako bi naučile presti svilu. Svilarstvom je krajiškim ženama čiji su muževi odlazili na razna bojišta zadana još jedna obaveza uza sve kućanske i poljoprivredne poslove. Iako je uzgoj dudova svilca i prerada čahura bila obiteljski posao, upravo su se žene najviše bavile svilarskim poslovima. Rad je trebao biti podijeljen na sljedeći način: muški posao bila je briga oko loženja i kotlova; vađenje čahura dudova svilca iz vruće vode te pređenje niti sirove svile bile su dužnosti žene. Mlade djevojke ili djeca uobičajeno su bili zaposleni okretanjem vretena ženama.⁶⁷ O

⁶¹ Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge*, 277.

⁶² Utješenović Ostrožinski, *Kućne zadruge*, 35.

⁶³ Isto, 44.

⁶⁴ Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, 34.

⁶⁵ Isto, 31.

⁶⁶ Isto, 161.

⁶⁷ Isto, 37-39.

plaćama žena zaposlenih u tekstilnoj industriji ostao nam je podatak koji Franjo I. u svome putopisu zapisuje za petrinjsku svilanu: „Djevojke, koje ovdje rade dobivaju 3 krojcera (sic!) na dan.“⁶⁸ Općenito su vojne vlasti od sredine 1760-ih poticale nastanak tekstilnih manufaktura – svilana, odmotavaonica, tkaonica sukna i platna,⁶⁹ predionica... U potonjim su za radnice uzimane „žene osuđene na prisilni rad“. Primjerice od 138 osoba zaposlenih u tvornici sukna u Križanić-Turnju njih 40 bile su zatvorenice. Zanimljivo je što je rad u toj tvornici bila i kazna predviđena za razvratne djevojke.⁷⁰ Žene i djevojke na Vojnoj krajini su osim u manufakturama mogle raditi kao učiteljice u rijetkim djevojačkim školama ili se zaposliti kao služavke građanskih obitelji i vojnih časnika. Zbog pritužbi o sablazni, na samome kraju 18. stoljeća donesena je uredba prema kojoj časnik može uposliti žensku osobu za pripomoć samo uz dopuštenje svoga pretpostavljenoga, a morao ju je i predstaviti zapovjedniku pukovnije. Kako su dolazile pritužbe o časnicima koji žive s nevjenčanim, trudnim ženama, kućna pomoćnica mogla je postati samo moralna i čedna žena.⁷¹ Supruge učitelja po Općem školskom redu iz 1774. bile su dužne poučavati djevojčice u ženskom ručnom radu. Tako je u Karlovcu, u kojem je 1775. osnovana prva djevojačka škola na Vojnoj krajini, predavao učitelj iz Ogulina, a ručne radove podučavala je njegova žena, koja je za to bila plaćena četiri forinte mjesečno (mjesečna plaća njezina muža iznosila je 15 forinti). Ako učiteljeva žena nije htjela izvršavati taj posao, trebala se naći neka druga adekvatna žena. Plaća te druge žene tada se oduzimala od plaće učitelja.⁷²

7. Zaključak

Posebnost života žena na Vojnoj krajini u odnosu na civilnu Hrvatsku-Slavoniju posljedica je posebnosti krajiškog života uopće. Vojne su vlasti nastojale uobičajiti što raniju ženidbu i udaju i u tome su uspjele; kao mlade snahe žene su dobivale najgore poslove, kao žene morale su čekati da se prvo najedu muškarci, a tek bi onda i one došle na red. Vrata obrazovanja ipak su im bila otvorena: trivijalke su trebale pohađati zajedno s dječacima i dobivati jednako znanje, no morale su sjediti odvojeno od njih. Općim školskim redom iz 1774. predviđeno je i osnivanje zasebnih djevojačkih škola, koje se zaista osnivaju u većim središtima te rade uredno i dobro po procjeni cara Franje I. U obrazovanju djevojčica nalazila se posebnost u odnosu na muško obrazovanje: one su morale izučiti i ručni rad, kojemu se pridavala velika pozornost jer je bio nužan za kućanstvo. Žene su bile većinska radna snaga i u državno poticanoj tekstilnoj industriji, a rad u tim tvornicama bila je i kazna predviđena za razvratnice i zatvorenice. Zakonsku zaštitu imale su u mogućnosti dobivanja alimentacije

⁶⁸ Krmpotić, *Car Franjo I.*, 579-580.

⁶⁹ Prerada ovčje vune, izrada sagova, sukna i ostalih vunениh tkanina bio je uobičajen kućni posao krajiških žena – skoro u svakoj kući postojao je tkalački stan. Zbog nedostatka potražnje njihovih proizvoda velik broj manufaktura za preradu vune gasi se krajem 18. stoljeća. Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, 44.

⁷⁰ Isto, 35-36; 159.

⁷¹ Isto, 161-162.

⁷² Cuvaj, *Grada za povijest školstva*, 433-434.

te kao udovice. O udovicama su se trebali brinuti ostali članovi kućanstva te u slučaju diobe osigurati njihovo uzdržavanje. To je zanimljiv propis zato što su krajiške žene gotovo čitavog života *de facto* bile udovice – bez muške pomoći, dužne uzdržavati same sebe i svoju djecu. Osobito nakon militarizacije, koja je težila što više muškaraca vezati uz vojnu službu, žena se našla u ulozi glavne proizvodne snage. U zadrugama je uz tradicionalno ženske poslove brige o kućanstvu i tekstilne proizvodnje bila prisiljena preuzeti i muške poslove poput oranja, o čemu izvještavaju suvremenici. Posljedica teškog i napornog života bila je premorenost i krhkost zdravlja – stopa smrtnosti žena bila je izrazito visoka, što vidimo iz popisa stanovništva na kojima je broj žena jednak, nekada i manji od broja muškaraca, kojih velik broj gotovo čitav život provede na ratištu.

Bibliografija

Izvori

Ljudevit Krmpotić, ur. i prev. *Car Franjo I. u Hrvatskoj 1818.* Sv. I-II. Hannover, Čakovec: Hrvatski zapisnik, 2002.

Piller, Matija, Ljudevit Mitterpacher. *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782. god.* Prev. i prir. Stjepan Sršan. Osijek, Požega: Povijesni arhiv, Matica hrvatska, 1995.

Utješenović Ostrožinski, Ognjeslav. *Kućne zadruge; Vojna krajina.* Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1988.

Literatura

Buczynski, Alexander. *Gradovi Vojne krajine.* Sv. 2. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.

Cuvaj, Antun. *Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas.* Sv. 1, *Od najstarijih vremena do godine 1780.* Zagreb: Nakl. Kr. Hrv-Slav-Dalm. vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1907.

Gross, Mirjana. *Počeci moderne Hrvatske.* Zagreb: Globus, 1985.

Holjevac, Željko, Nenad Moačanin. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku.* Zagreb: Leykam International, 2007.

Kaser, Karl. *Slobodan seljak i vojnik.* Sv. 2, *Povojačeno društvo: (1754.-1881.).* Zagreb: Naprijed, 1997.

Lerner, Gerda. „Placing Women in History: Definitions and Challenges.“ *Feminist Studies* 3/1-2 (1975): 5-14.

Marković, Ivančica. „Razvoj pučkih škola u Slavonskoj vojnoj krajini tijekom 18. i 19. stoljeća.“ *Scrinia Slavonica* 11/1 (2011): 79-96.

Martinović, Ivan. *Povijesne crtice u školstvu brodske pukovnije i brodske okružja.* Zagreb: s. n, 1912.

Pavličević, Dragutin. *Hrvatske kućne zadruge.* Sv. 1, *(do 1881).* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1989.

Roksandić, Drago. *Vojna Hrvatska = La Croatie militaire: krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813).* Sv. 1. Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1988.

Abstract

After the militarisation of the Military Frontier, the average frontiersman became more and more overburdened by the military service and duties to the state. As a result, women became the main producers and manpower in the household – but without all the rights men enjoyed. For women, taking over the traditional male duties resulted in a harsh life, deterioration of their health, and high mortality. This paper explores the roles the woman had in the society of the time: as a student, worker, fiancée, wife, widow, or as a member of the zadruga collective. Our findings of any of these are limited by the interests of the state and its contemporaries, which were of varying intensity.

Keywords

Military Frontier, women's history, education, marriage, zadruga collective, widowhood, workforce